

بررسی توان اجرایی برنامه درسی معنوی در دانشگاه فرهنگیان از دیدگاه مدیران و استادان

مرزبان ادیب منش *

محمد جواد لیاقتدار **

احمدرضا نصر اصفهانی ***

پذیرش نهایی: ۱۳۹۶/۷/۴

دریافت مقاله: ۱۳۹۶/۱/۱۶

چکیده

این پژوهش به منظور بررسی قابلیت اجرایی برنامه درسی معنوی در دانشگاه فرهنگیان انجام شده است. بدین منظور، چهار متغیر دانش، نگرش، مهارت و امکانات در دو گروه مدیران و استادان مورد سنجش و بررسی قرار گرفت. پژوهش کاربردی، و از نوع توصیفی - پیمایشی است. به تناسب پاسخ به سؤالات تحقیق از روش کمی استفاده شده است. حجم جامعه شامل تمام مدیران و استادان دانشگاه فرهنگیان در سال تحصیلی ۱۳۹۶ - ۱۳۹۵ بوده است. که در این بین ۳۰ نفر از مدیران و ۶۰ نفر از استادان به صورت هدفمند به عنوان حجم نمونه انتخاب شدند. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از آزمون t تک نمونه‌ای، فریدمن و خی دو برای بررسیهای استنباطی استفاده گردید. نتیجه کلی پژوهش حاکی است که گروه‌های مخاطب دارای دانش، نگرش و مهارت کافی در زمینه اجرای برنامه‌ریزی درسی معنوی هستند ولی امکانات دانشگاه فرهنگیان برای اجرای برنامه‌ریزی درسی معنوی در حد مطلوبی نیست. **کلیدواژه‌ها:** قابلیت اجرایی، برنامه درسی معنوی، دانشگاه فرهنگیان.

این مقاله از پایان نامه دکتری رشته مطالعات برنامه درسی دانشگاه اصفهان استخراج شده است.

* دکترای مطالعات برنامه درسی دانشگاه اصفهان، مدرس دانشگاه فرهنگیان کرمانشاه

marzbaneadib@yahoo.com

** نویسنده مسئول: استاد گروه علوم تربیتی دانشگاه اصفهان

mjavad_liaghatdar@yahoo.com

arnasr@edu.ui.ac.ir

*** استاد گروه علوم تربیتی دانشگاه اصفهان

مقدمه

جنبش معنویت‌گرایی، جریانی فکری و رو به رشد است که عرصه‌های مختلف زندگی را تحت تأثیر قرار داده است؛ از جمله این عرصه‌ها آموزش و پرورش و آموزش عالی است به گونه‌ای که برخی بر این باور هستند که باید معنویت را بخش مهمی از برنامه‌های درسی به‌شمار آورد. بر این اساس برنامه درسی را می‌توان بستری مناسب برای اجرای اندیشه‌های معنوی قلمداد، و اصطلاح برنامه درسی معنوی را مکملی برای برنامه‌های درسی در مدارس و دانشگاه‌ها تلقی کرد (یارمحمدیان؛ فروغی ابری؛ میرشاه جعفری؛ اوجی نژاد، ۱۳۹۱). مطهری (۱۳۹۳) معنویت را نوعی احساس و گرایش ذاتی انسان نسبت به امور غیر مادی مانند علم و دانایی، خیر اخلاقی، جمال و زیبایی، تقدس و پرستش تعریف کرده که وجه تمایز انسان و موجودات دیگر است. برنامه درسی معنوی، تحقق معنویت از طریق فرایند برنامه‌ریزی درسی است و شامل اهداف، محتوا، اجرای آموزش و ارزشیابی است که بتواند حالات و نگرشها و یا به تعبیری نشانگرهای معنویت مورد تأیید قرآن را در فراگیران ایجاد کند (قاسم پور دهاقانی و نصر اصفهانی، ۱۳۹۱). بر مبنای این تعریف و با تأکید بر عناصر برنامه درسی ذکر شده، برنامه‌ریزان آموزشی و درسی در سطوح مختلف از جمله آموزش و پرورش و آموزش عالی تلاش می‌کنند ضمن افزایش کارایی آموزش و پرورش و تلاش در جهت رفع پاره‌ای از ناکارآمدیهای مهم آموزش عالی به ارائه باز تعریفی از رسالت آموزش عالی، استاد و دانشجو دست زنند و زمینه‌ای فراهم کنند که دانشجویان بیش از گذشته به کشف لایه‌های عمیق‌تر حقایق عالم توفیق پیدا کنند و فرصتهای بیشتری برای آزمون این کشف در اختیار داشته باشند (کینگ^۱، ۲۰۰۷). لذت درک زیبایی، لذت تعقل‌گرایی، لذت اخلاق، لذت انساندوستی، لذت خیرخواهی، اینها به واقع ارزشهای معنوی و اخلاقی است که از این رو به نظر می‌آید برای تأمین آنها می‌توان رویکردهای دینی و اخلاقی را به کار گرفت. این البته چیزی است که تاکنون تا حد زیادی ذیل عناوین آموزش‌های دینی و اخلاقی ارائه شده است. اما به نظر می‌رسد این معنا صرفاً در اختیار دین و اخلاق نیست و لذا رویکردهایی که نه ضرورتاً دینی است نه اخلاقی، به نام رویکردهای معنویت‌گرا با محور قرار دادن نقش فرد در جریان کشف و درک در دانشگاه درصدد تمهید شرایط برای ایجاد تجربه معنوی و رشد دانشجویان در این مسیر است؛ با

این اوصاف، یکی از مراکز علمی که نیاز است در آن برنامه درسی معنوی مورد توجه جدی تر قرار گیرد، دانشگاه فرهنگیان است؛ چرا که در ماده ۱ مربوط به کلیات اساسنامه دانشگاه فرهنگیان و هم‌چنین در بندهای ۱، ۳، ۴ از ماده ۲ اساسنامه، که به بخش اهداف مربوط است به بهره‌گیری از معنویت و برنامه درسی معنوی در مأموریت‌های آموزشی اشاره شده است. در بند ۱ ماده ۲ مربوط به اهداف چنین آمده است: "تأمین و تربیت معلمان، مدیران، مربیان، کارکنان و پژوهشگرانی مؤمن و متعهد، معتقد به مبانی دینی و ارزشهای اسلامی و انقلابی، دارای فضائل اخلاقی و ارزشهای والای انسانی، کارآمد و توانمند در تراز جمهوری اسلامی." بر این اساس استفاده از معنویت در جهت تحقق اهداف عالی تعلیم و تربیت اسلامی به‌عنوان هدف اصلی و اساسی در اساسنامه دانشگاه فرهنگیان مدنظر قرار گرفته شده است.

با بررسی برنامه‌های درسی در دانشگاه فرهنگیان مشخص می‌شود هر چند اقدامات مناسب و تأثیرگذاری متناسب با اهداف اساسنامه در دانشگاه صورت گرفته با توجه به حساسیت موضوع، نیاز است که معنویت و ابعاد مختلف آن به‌عنوان یکی از مسائل مهم و اساسی در دانشگاه فرهنگیان در برنامه‌های درسی این دانشگاه به شکل بایسته و شایسته‌تر مورد توجه قرار گیرد؛ افزون بر اینکه در نظام برنامه‌ریزی درسی در دانشگاه فرهنگیان عمدتاً حیطه شناختی فراگیران مورد توجه قرار گرفته و این رویکرد دانشجویان را درگیر برخی فعالیتها و موضوعهای علمی کرده و در نتیجه ممکن است آنها را به سوی تک بعدی بودن سوق دهد (قاسم پوردهاقانی و نصر اصفهانی، ۱۳۹۱)؛ این در حالی است که انسان موجودی چند بعدی، و تمامی ابعاد وجودی او نیازمند تربیت است. چنانچه تربیت فراهم ساختن فرصت رشد همه‌جانبه افراد تلقی شود، بعد معنوی به‌عنوان یکی از ابعاد اساسی انسان مطرح می‌شود (شالدراک^۱، ۲۰۰۷). لحاظ کردن برنامه درسی معنوی در فضای آموزشی جامعه اسلامی، تعامل مثبت و معنوی مربی و متربی را سبب می‌شود و در نهایت به کاربست برنامه درسی معنوی اثربخش منجر می‌شود (امینی و ماشاللهی نژاد، ۱۳۹۲)؛ لذا برای نهادینه سازی این نوع از برنامه درسی، وجود زیر ساختهای برنامه درسی معنوی مجهز به الگوهای معنوی در آموزش و نوآوریهای آموزشی لازم است تا تعامل مربی و متربی را آسان سازد. هم‌چنین نوآوریهای آموزشی، که شامل منابع اطلاعاتی است و نیز روشهای آموزشی نوآورانه در اجرای برنامه درسی معنوی به ما در راه اندازی سامانه آموزشی اسلامی و رویکرد معنوی، که پویا و

ثمربخش است، یاری می‌رساند (باقری، ۱۳۸۰).

مسئله قابل تأمل اینکه، رشد معنوی دانشجویان در دانشگاه فرهنگیان به‌عنوان موضوعی مهم به دلیل توجه بیش از حد به فرایند رسمی آموزش، کمتر مورد توجه برنامه‌ریزان آموزشی و درسی قرار گرفته است. گذشته از این میزان آشنایی مدیران و استادان با برنامه درسی معنوی در حد مناسبی نیست؛ مضافاً اینکه منحصر کردن رشد معنوی فراگیران از طریق اجرای برنامه درسی دینی و واحدهای مرتبط و در نتیجه کم توجهی به رشد معنوی در فرایندهای آموزشی به دلیل حاکمیت رویکرد برنامه درسی دیسیپلینی و موضوعی، مسئله‌ای اساسی است که باید به آن پرداخته شود. لازم به ذکر است که در این پژوهش، برنامه درسی معنوی شامل محتوای رسمی و غیر رسمی، شیوه‌های تدریس و فرصتهای یادگیری است که از طریق آن فراگیران امکان می‌یابند به شناخت بیشتر و زوایای نهان و پنهان وجود خویش و جهان هستی بپردازند که ماهیت و هویتی معنوی و فرامادی دارد و پایه و اساس رفتارهای معنوی و انسانی را تشکیل می‌دهد. پس صرف توجه به مسائل دینی و مذهبی در برنامه درسی معنوی مطرح نیست؛ بلکه مفاهیمی همچون هنر و زیباشناسی، اخلاق، خیرخواهی، تعقل‌گرایی، روح، انسان‌گرایی، خودشکوفایی، کل‌نگری، طبیعت‌گرایی و دیگر ابعاد برنامه درسی معنوی نیز مدنظر است که ذیل مفهوم برنامه درسی معنوی قرار می‌گیرد؛ لذا پژوهش در نظر دارد با در نظر گرفتن این موارد، بررسی توان اجرایی برنامه درسی معنوی در دانشگاه فرهنگیان را از دیدگاه مدیران و استادان مورد مطالعه قرار دهد. اجرای برنامه درسی معنوی در دانشگاه فرهنگیان از سویی به امکاناتی نیاز دارد که می‌توان آن را شرایط سخت افزاری نامید و از سوی دیگر به عاملانی نیاز دارد که می‌توان آن را شرایط نرم‌افزاری قلمداد کرد. شرایط نرم‌افزاری شامل سه متغیر اصلی دانش و آگاهی، انگیزه و احساسات، مهارت و تجربه عاملان برنامه‌ریزی درسی است. این سه متغیر در واقع ابعاد مختلف رفتار عاملان برنامه‌ریزی درسی را نشان خواهد داد و شرایط سخت‌افزاری هم با متغیرهای متعددی مرتبط است که از عمده‌ترین آنها می‌توان فضا، منابع مکتوب و دیجیتالی، قوانین و دسترسی را نام برد (ادیب منش، علی عسکری و موسی پور، ۱۳۹۰). بر این اساس می‌توان پرسید که آیا شرایط (سخت‌افزاری و نرم‌افزاری) برای اقدام به اجرای برنامه درسی معنوی در دانشگاه فرهنگیان فراهم است.

برای پاسخ به ایران پرسش به شکلهای متفاوتی می‌توان عمل کرد و بر پایه تحلیل داده‌های گوناگون، می‌توان پاسخی را فراهم آورد. آنچه در این پژوهش دنبال می‌شود این است که عاملان

اجرای برنامه‌ریزی درسی در دانشگاه فرهنگیان (یعنی استادان) و تصمیم‌گیرندگان نظام برنامه‌ریزی درسی در دانشگاه فرهنگیان (یعنی مدیران) در این باره چگونه می‌اندیشند. بنابراین برای بررسی توان اجرایی برنامه درسی معنوی به داده‌هایی استناد می‌شود که به دو گروه استادان و مدیران مربوط است. تصویری که این دو گروه از وضعیت ارائه می‌کنند، مبنای تحلیل و پاسخگویی به این پرسش خواهد بود که آیا برنامه درسی معنوی در دانشگاه فرهنگیان توان اجرایی دارد. لذا از آنجا که در برنامه‌های درسی دانشگاه فرهنگیان به رویکردهای معنوی توجه لازم نشده و با توجه به اهمیت برنامه درسی معنوی در ساختار نظام آموزشی و ضرورت گنجاندن آن در برنامه‌های درسی دانشگاه فرهنگیان، پژوهش درصدد است به بررسی توان اجرایی برنامه درسی معنوی در دانشگاه فرهنگیان از دیدگاه مدیران و استادان بپردازد.

درباره بررسی توان اجرایی برنامه درسی معنوی در دانشگاه فرهنگیان از دیدگاه مدیران و استادان، پژوهش خاصی در داخل و خارج از کشور انجام نشده است. بنابراین به چند مورد از پژوهش‌های داخلی و خارجی اشاره می‌شود که با برنامه درسی معنوی مورد نظر در پژوهش مرتبط است.

صفایی‌مقدم (۱۳۹۰) پژوهشی تحت عنوان "مطالعه تحلیلی نهضت معنویت‌گرایی و ارائه رویکردی برای آموزش عالی معنویت‌گرا" انجام داده است. محقق در این پژوهش ابتدا برخی عرصه‌های نزدیک، مثل دین را بررسی کرده و در پی آن به منظور ارائه رویکردی مناسب برای تدوین برنامه‌های آموزشی معنویت‌گرا در مقطع آموزش عالی به نقد رویکرد یادگیری خدمات رایگان پرداخته و نهایتاً رویکرد معطوف به دانش اخلاق بنیان را بدیلی معرفی کرده است که می‌تواند از عهده‌تأمین اهداف نهضت معنویت‌گرایی در آموزش عالی برآید.

حسینی و همکاران (۱۳۸۹) در پژوهشی با عنوان "امکان سنجی اجرای برنامه درسی پست مدرن در جهان اسلام" به این نتیجه دست یافتند که دانش و مهارت دبیران برای اجرای برنامه درسی معنوی و برنامه درسی پست مدرن در حد مطلوبی است.

ایزدی، حسینی و قادری (۱۳۸۹) پژوهشی با عنوان "برنامه درسی معنوی (گفتمان جدید) به‌عنوان یکی از حلقه‌های بنیادین تحولات برنامه درسی در قرن ۲۱" انجام دادند. در این پژوهش سعی شده است که برنامه درسی معنوی (گفتمان جدید) به‌عنوان یکی از حلقه‌های بنیادین تحولات برنامه درسی در قرن ۲۱ در نظر گرفته شود. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که برنامه درسی معنوی

می‌تواند به‌عنوان یک تأثیرگذار در نظام برنامه درسی و عامل بهبود بخشی و تنظیم فرایند آموزش و پرورش مورد توجه جدی قرار گیرد.

مرادی و همکاران (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان "طراحی الگوی برنامه درسی معنوی در راستای تربیت زمینه‌ساز، راهبردها و راهکارهای اجرایی" به معرفی مبانی نظری (فلسفی، روانشناسی و جامعه‌شناسی) این برنامه درسی و عناصر آن (اهداف، محتوا، روشها، شیوه‌هایی ارزشیابی) مبادرت ورزیده‌اند که نتیجه آن ترسیم الگوی پیشنهادی در راستای تربیت زمینه‌ساز برای متخصصان با راهبردها و راهکارهایی اجرایی آن بوده است.

حسینی و همکاران (۱۳۹۳) پژوهشی با عنوان "امکان‌سنجی اجرای برنامه درسی با رویکرد معنوی در دوره متوسطه" انجام دادند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که دانش و مهارت دبیران در مقوله‌های هنر و زیبا‌شناختی، اخلاق و روح هم‌چنین نگرش اخلاق در سطح بالاتر از متوسط است. هم‌چنین امکانات مدرسه برای اجرای برنامه درسی معنوی در سطح بالایی ارزیابی شد. هم‌چنین نگرش هنر و زیبا‌شناختی و نگرش روح در کمتر از حد متوسط است.

نجفی و همکاران (۱۳۹۴) در پژوهشی با عنوان "تبیین ابعاد و مؤلفه‌های رشد معنوی انسان و تحلیل محتوای آن در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش ایران"، ابعاد رشد معنوی را شامل هنر و زیبا‌شناسی، تعقل و اخلاق می‌دانستند و برای هر کدام از این ابعاد نیز مؤلفه‌هایی را در نظر گرفته‌اند.

میلر و همکاران (۲۰۰۵) در کتاب خود تحت عنوان "یادگیری کل‌گرایانه و معنویت در آموزش"، که نتیجه چندین کنفرانس آموزش کل‌نگرانه بوده است و برای آموزش در دانشگاه تورنتو در مؤسسه آنتاریو برگزار شد به یادگیری کل‌نگرانه و معنویت اشاره می‌کنند. در آموزش کل‌نگر ابتدا، تلاش می‌شود تا به رشد تمام ابعاد عقلی، احساسی، جسمی، اجتماعی، هنری و معنوی انسان پرداخته شود؛ اما آموزش پیشرو و آموزش انسان‌گرایانه به پنج عامل اول مربوط است و عموماً بعد معنوی را نادیده می‌گیرد. توجه به معنویت در برنامه درسی ابزاری است که حس حیرت و شگفتی را در فراگیران دوباره بیدار می‌کند و این امر می‌تواند حس ارتباط با جهان را در آنها تشدید کند.

تیسدل^۱ (۲۰۰۳) در پژوهشی با عنوان "بررسی معنویت و فرهنگ در بزرگسالان و آموزش

عالی" بیان می‌کند که بخشی اساسی از تجربه انسانی، معنویت است که توجه به آن برای درک و فهم چگونگی رشد و تحول فرهنگی انسان در طول زمان و نیز چگونگی ساخت و ایجاد معنا توسط وی بسیار مهم است. وی هم‌چنین یادآور می‌شود که از طریق روایت و تشریح داستان آفرینش انسان، منظومه شمسی و جهان هستی برای دانش‌آموزان، می‌توان به عنوان ابزاری به‌منظور رشد سواد معنوی آنان بهره گرفت. این رهیافتهای آموزشی مرتبط با گوناگونی آفرینش جهان در احیای ابعاد هوش معنوی دانش‌آموزان بسیار اثرگذار است.

سسرو و پرات^۱ (۲۰۱۱) در پژوهشی با عنوان "اندازه‌گیری معنویت دانشکده و ارتباط آن با سبک آموزش" بر این باورند که ویژگیها و عمل‌نظامهای آموزشی طی دهه‌های اخیر بر پیشرفت تحصیلی، تسلط بر موضوعات درسی، آموزش مهارتهای لازم برای شرکت و موفقیت در آزمونها و در نتیجه نادیده گرفتن رشد اجتماعی، عاطفی و معنویت فراگیران مبتنی بوده است. آنها هم‌چنین اعتقاد دارند که گنجاندن معنویت در قالب برنامه‌های درسی مراکز آموزشی به همراه تعامل مدرسه با دیگر نهادهای اجتماعی، شرایط لازم را برای پرورش اخلاقی و حتی عقلانی دانش‌آموزان فراهم می‌سازد.

ساهو و پرادهان^۲ (۲۰۰۸) در پژوهشی با عنوان "تحلیل مفهومی هوش معنوی و ارتباط آن"، لحاظ کردن معنویت در برنامه‌های درسی را مد نظر قرار داده‌اند و اعتقاد دارند که توجه به رشد معنویت و روحانیت در برنامه‌های آموزشی بسیار مهم و حیاتی است و باید بعد معنوی در برنامه‌های درسی مورد توجه قرار گیرد.

بوچانان^۳ (۲۰۱۳) در پژوهشی با عنوان "توجه به بعد معنوی به‌منظور افزایش تغییر برنامه درسی" یادآور شد که رشد و پرورش ویژگیها و ابعاد معنوی معلمان باعث اجرای اثربخش برنامه درسی شده است. وی با اذعان به اینکه رشد معنوی متریان به‌عنوان موضوعی مهم، کمتر در پژوهشها مورد توجه قرار گرفته است، یادآور شد که رشد معنوی افراد با گرایشهای دینی و نیز تجربه و فعالیت‌هایی کاملاً مرتبط است که در این زمینه در مؤسسات آموزشی طراحی و اجرا می‌شود.

شایان ذکر است که برنامه درسی معنوی در برخی از ایالات کشور امریکا در حال اجرا است و مربیان تعلیم و تربیت، فیلسوفان و روانشناسان در کشورهای گوناگون به این موضوع بسیار توجه

1 - Sesro & Prat

2 - Sahu & Pradhan

3 - Buchanan

کرده‌اند (برونا و فیونا^۱، ۲۰۰۷) و پژوهشهای مطلوبی در زمینه این برنامه انجام داده‌اند؛ اما درباره اجرای برنامه درسی با رویکرد معنوی در برنامه درسی یک کشور و هم‌چنین در کشور ما پژوهشهای اندکی انجام شده است؛ لذا با توجه به این پژوهشها و بیان مسئله ذکر شده، این پژوهش درصدد پاسخگویی به سؤالیهای ذیل است:

- ۱ - دانش و آگاهی مدیران و استادان دانشگاه فرهنگیان درباره اجرای برنامه درسی معنوی به چه میزان است؟
- ۲ - نگرش مدیران و استادان دانشگاه فرهنگیان در زمینه اجرای برنامه درسی معنوی به چه میزان است؟
- ۳ - مهارت مدیران و استادان دانشگاه فرهنگیان در مورد اجرای برنامه درسی معنوی به چه میزان است؟
- ۴ - امکانات دانشگاه فرهنگیان برای اجرای برنامه درسی معنوی به چه میزان است؟

روش پژوهش

این پژوهش، کاربردی، و از نوع مطالعات توصیفی - تحلیلی است که در آن دیدگاه مدیران و استادان دانشگاه فرهنگیان مورد بررسی قرار گرفته و به تناسب پاسخ به سؤالات تحقیق از روش کمی استفاده شده است. با عنایت به این امر، جامعه آماری پژوهش شامل مدیران و استادان دانشگاه فرهنگیان کل کشور است. به منظور بررسی حجم نمونه در استادان و مدیران دانشگاه فرهنگیان در این پژوهش طی چند مرحله اقدام شد. نخست استانهای کشور بر حسب موقعیت جغرافیایی در پنج گروه سازماندهی، و سپس از هر گروه با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای یک استان به عنوان خوشه انتخاب شد. در مرحله بعد نیز در هر یک از استانهای منتخب شش نفر از مدیران (شامل مدیر استانی، معاون استانی، رؤسای پردیس و معاونین آموزشی) که جمعا ۳۰ نفر بودند، انتخاب شدند، سپس از هر استان از مجموع دو پردیس ۱۲ نفر از استادان (هیأت علمی و مأمور آموزشی) که جمعا ۶۰ نفر بودند به عنوان حجم نمونه انتخاب گردیدند. برای جمع‌آوری داده‌ها از پرسشنامه محقق ساخته استفاده شد. سؤالات پرسشنامه بر اساس مطالعات نظری، تحلیل محتوای اسناد و منابع مرتبط با برنامه درسی معنوی، نتایج مصاحبه با استادان حوزه

برنامه درسی معنوی، تهیه و بر اساس طیف پنج درجه‌ای لیکرت تنظیم شده است. برای تعیین روایی^۱ و پایایی^۲ پرسشنامه از نظر استادان باتجربه و صاحب‌نظر در این زمینه استفاده شد و به همین منظور پرسشنامه در اختیار پنج نفر از استادان و متخصصان این عرصه قرار گرفت و از آنها خواسته شد تا قابلیت هر پرسش را برای سنجش متغیر مورد نظر مشخص کنند؛ لذا طی چند مرحله پرسشنامه مورد نقد و بررسی استادان قرار گرفت و در نهایت پرسشنامه‌ای طراحی و تدوین گردید که ضمن داشتن صراحت و عینی بودن دارای معنای واحد و مشترک برای تمام پاسخگویان باشد.

یافته‌های پژوهش

۱- دانش و آگاهی مدیران و استادان دانشگاه فرهنگیان درباره برنامه درسی معنوی و مؤلفه‌های

آن به چه میزان است؟

در ابتدا به منظور اطمینان از عادی بودن داده‌ها، بررسی چولگی و کشیدگی و نیز آزمون کولموگروف - اسمیرنف در دستور کار قرار گرفت. همان‌طور که در جدول ۱ مشاهده می‌شود، چولگی و کشیدگی در هر دو گروه مدیران و استادان در بازه "۲، ۲" قرار دارد و می‌توان گفت که این متغیر می‌تواند عادی باشد. هم‌چنین نتایج آزمون کولموگروف - اسمیرنف نشان داد که فرضیه صفر مبنی بر عادی بودن داده‌ها تأیید شد و توزیع در هر دو گروه عادی است ($p > 0/05$) (جدول ۱).

جدول ۱: آزمون عادی بودن داده‌ها در حیطه دانش به تفکیک مدیران و استادان

مؤلفه	گروه	کشیدگی	چولگی	کولموگروف - اسمیرنف		
				سطح معناداری	درجه آزادی	آماره
دانش	مدیران	۱/۰۳	-۱/۰۶	۰/۱۲۹	۳۰	۰/۱۴۲
	استادان	-۰/۴۰	-۰/۷۷	۰/۰۹	۶۰	۰/۱۴۵

دانش مدیران

در راستای بررسی وضعیت دانش مدیران درباره برنامه درسی معنوی و مؤلفه‌های مرتبط با آن از آزمون t تک نمونه برای مقایسه میانگین نمره حیطه دانش مدیران و گویه‌های آن با معیار فرضی تعیین شده برای تعیین میزان مطلوبیت در برخورداری از دانش استفاده شد. قابل ذکر است که در

1 - Validity

2 - Reliability

این پژوهش، میانگین ۴ به عنوان مطلوبیت در برخورداری مدیران از دانش تعیین شد که عدد بیشتر از آن به عنوان برخورداری اثربخش مورد نظر قرار گرفته است. نتایج این تحلیل در جدول ۲ ارائه شده است.

جدول ۲: آزمون مقایسه میانگین نمره برخورداری مدیران از مؤلفه دانش و گویه‌های آن با معیار فرضی تعیین شده (t تک نمونه)

شاخص آماری متغیر	میانگین متغیر	انحراف استاندارد	میانگین فرضی	درجه آزادی	مقدار t	معنی داری
Q1	۴/۶۸	۰/۸۰	۴	۲۹	۴/۵۵	۰/۰۰۰
Q2	۴/۶۶	۰/۶۰	۴	۲۹	۶/۰۲	۰/۰۰۰
Q3	۴/۶۶	۰/۴۸	۴	۲۹	۷/۶۱	۰/۰۰۰
Q4	۴/۶۳	۰/۶۷	۴	۲۹	۵/۱۸	۰/۰۰۰
Q5	۳/۰۶	۱/۳۶	۴	۲۹	-۳/۷۵	۰/۰۰۱
Q6	۴/۷۶	۰/۴۳	۴	۲۹	۹/۷۶	۰/۰۰۰
Q7	۴/۶۷	۰/۶۶	۴	۲۹	۵/۵۲	۰/۰۰۰
Q8	۴/۴۷	۰/۷۷	۴	۲۹	۳/۲۹	۰/۰۰۰
Q9	۴/۴۳	۰/۶۲	۴	۲۹	۳/۷۹	۰/۰۰۰
Q10	۴/۵۶	۰/۵۶	۴	۲۹	۵/۴۶	۰/۰۰۰
دانش	۴/۴۶	۰/۳۸	۴	۲۹	۶/۵۸	۰/۰۰۰

بر اساس جدول ۲ در حیطه برخورداری مدیران از دانش در اجرای برنامه درسی معنوی، همه سؤالات معنی دار است و به غیر از سؤال ۵ در تمامی سؤالات مقدار t مشاهده شده از مقدار t بحرانی جدول در سطح خطای ۵ درصد و با درجه آزادی ۲۹ بزرگتر است. هم چنین حیطه کلی دانش نیز دارای مقدار t بزرگتر از مقدار t بحرانی جدول در سطح خطای ۵ درصد و با درجه آزادی ۲۹ است. با آزمون انجام شده، H_0 رد شد و در نتیجه میانگین کلی جامعه از ۴ بیشتر است. بنابراین می توان گفت که مدیران بیشتر از معیار تعیین شده در مطلوبیت در برخورداری از دانش به این حیطه توجه کرده اند. هم چنین به منظور بررسی وضعیت این عاملها نسبت به یکدیگر و به لحاظ تعیین اولویت و رتبه بندی این عاملها از نظر مدیران به رتبه بندی آنها پرداخته شد که نتایج آن در جدول ۳ ارائه شده است.

جدول ۳: نتایج آزمون فریدمن برای رتبه‌بندی عوامل حیطة دانش مدیران

رتبه	عامل‌های حیطة دانش	میانگین	میانگین رتبه به ترتیب اولویت	خی دو
۱	برنامه درسی معنوی برنامه‌ای است که به جهت‌یابی اصیل عاطفی انسان توجه دارد که غایت اصلی آن تربیت معنوی و رسیدن به نشانگرهای معنوی است.	۴/۷۶	۶/۳۷	*۶۴/۷ معنی‌داری: ۰/۰۰۰
۲	برنامه درسی معنوی برنامه‌ای است که هم با علائق و نیازهای فراگیران در ارتباط است و هم مبانی نظری دینی مثل اصول و احکام و آداب دینی را در بر می‌گیرد و بر ضمیر ناخودآگاه دانشجویان، عشق به زندگی و طبیعت، تاریخ و زندگی مذهبی و تجربه دینی تأکید دارد.	۴/۶۸	۶/۳۵	
۳	برنامه درسی معنوی برنامه‌ای است که به پرورش مهارت‌های اجتماعی نظیر مهارت‌های همدلی، همکاری و ابراز وجود منجر می‌شود.	۴/۶۷	۶/۰۷	
۴	برنامه درسی معنوی در جستجوی تعادل و وابستگی بین زندگی درونی و برونی فراگیران است و علاوه بر منطقی‌بارآوردن فراگیران، دست‌یافتن آنها به احساس عمیق و پایدار را فراهم می‌کند.	۴/۶۶	۶	
۵	برنامه درسی معنوی برنامه‌ای است که به بیان ادراکات، احساسات و عقاید منجر می‌گردد و جنبه‌های شناختی عاطفی و روانی - حرکتی آنها را با هم ترکیب می‌کند.	۴/۶۶	۶	
۶	برنامه درسی معنوی نوعی برنامه درسی است که همیشه خواهان رسیدن به سطوح بالاتر آگاهی و معنی‌دار کردن زندگی است.	۴/۶۳	۵/۹۷	
۷	برنامه درسی معنوی، برنامه‌ای هنرمندانه و زیبایی‌شناسانه است که به پرورش سواد هنری، پالایش ذوق و سلیقه، و هم‌چنین خلاقیت و سازندگی منجر می‌گردد.	۴/۵۶	۵/۴۸	
۸	برنامه درسی معنوی برنامه‌ای است که در ارتقای شادی، نشاط، آرامش درونی، عشق، سلامتی، لذت معنا و تعالی دانشجویان نقش دارد.	۴/۴۷	۵/۱۸	
۹	برنامه درسی معنوی برنامه‌ای جامع و کل‌نگرانه است که به رشد تمام ابعاد دانشجویان (عقلی، احساسی، اجتماعی، جسمی، هنری و معنوی) توجه دارد.	۴/۴۳	۵	
۱۰	برنامه درسی معنوی برنامه‌ای است که به رفتار پرهیزکارانه مانند مسئولیت‌پذیری، صداقت، شجاعت، ایثار و عدالت اجتماعی منجر می‌گردد.	۳/۰۶	۲/۵۵	

* $p < 0.05$

بر اساس نتایج جدول ۳، نتیجه آزمون فریدمن (که برای بررسی معناداری رتبه‌بندی در این آزمون از آماره خی دو استفاده می‌شود) با آماره ۶۴/۷۷ در سطح ۰/۰۵ معنی دار است ($p < 0.05$). بر اساس این نتایج، گویه «برنامه درسی معنوی که به جهت‌یابی اصیل عاطفی انسان توجه دارد که

غایت اصلی آن رسیدن به نشانگرهای معنوی است.» به عنوان رتبه اول و گویه «برنامه درسی معنوی که به رفتاری مانند مسئولیت‌پذیری، صداقت، شجاعت و اعدالت اجتماعی منجر می‌گردد» در رتبه آخر قرار دارد. گویه‌های «برنامه درسی معنوی در جستجوی تعادل بین زندگی درونی و برونی فراگیران است» و «برنامه درسی معنوی برنامه‌ای است که به بیان ادراکات و عقاید منجر می‌شود و جنبه‌های شناختی عاطفی و روانی - حرکتی آنها را با هم ترکیب می‌کند.» هر دو به طور مشترک در رتبه چهارم قرار گرفت.

دانش استادان

در راستای بررسی وضعیت دانش استادان در زمینه برنامه درسی معنوی از آزمون t تک نمونه برای مقایسه میانگین نمره حیطه دانش استادان با معیار فرضی تعیین شده برای تعیین میزان مطلوبیت در برخورداری از دانش استفاده شده است. قابل ذکر است که در این پژوهش، میانگین ۴ به‌عنوان مطلوبیت در برخورداری مدیران از دانش تعیین شد که عدد بیشتر از آن به‌عنوان برخورداری اثربخش مورد نظر قرار گرفته است. نتایج تحلیل در جدول ۴ ارائه شده است.

جدول ۴: آزمون مقایسه میانگین نمره برخورداری استادان از مؤلفه دانش و گویه‌های آن با معیار فرضی

تعیین شده (t تک نمونه)

معنی‌داری	مقدار t	درجه آزادی	میانگین فرضی	انحراف استاندارد	میانگین متغیر	شاخص آماری / متغیر
۰/۰۰۰	۹/۴۴	۵۹	۴	۰/۵۲	۴/۶۳	Q1
۰/۰۰۰	۹/۲۰	۵۹	۴	۰/۵۴	۴/۶۵	Q2
۰/۰۰۰	۶/۷۱	۵۹	۴	۰/۵۹	۴/۵۲	Q3
۰/۰۰۰	۹/۵۲	۵۹	۴	۰/۵۴	۴/۶۷	Q4
۰/۰۰۱	۶/۴۱	۵۹	۴	۰/۶۲	۴/۵۳	Q5
۰/۰۰۰	۱۴/۶۰	۵۹	۴	۰/۴۱	۴/۷۸	Q6
۰/۰۰۰	۱۱/۳۲	۵۹	۴	۰/۴۹	۴/۷۲	Q7
۰/۰۰۰	۵/۷۵	۵۹	۴	۰/۵۶	۴/۴۲	Q8
۰/۰۰۰	۵/۶۶	۵۹	۴	۰/۵۹	۴/۴۳	Q9
۰/۰۰۰	۷/۰۷	۵۹	۴	۰/۶۲	۴/۵۷	Q10
۰/۰۰۰	۱۲/۱۴۵	۵۹	۴	۰/۳۷	۴/۵۹	دانش

بر اساس جدول ۴ در حیطه برخورداری استادان از دانش در اجرای برنامه درسی معنوی، همه سؤالات معنی‌دار است و در تمامی سؤالات مقدار t مشاهده شده از مقدار t بحرانی جدول در سطح خطای ۵ درصد و با درجه آزادی ۵۹ بزرگتر است. هم‌چنین حیطه کلی دانش نیز دارای مقدار t بزرگتر از مقدار t بحرانی جدول در سطح خطای ۵ درصد و با درجه آزادی ۵۹ است. با آزمون انجام شده، H_0 رد شد و در نتیجه میانگین کلی جامعه از ۴ بیشتر است. بنابراین می‌توان گفت که استادان بیشتر از معیار تعیین شده در مطلوبیت در برخورداری از دانش به آن حیطه توجه کرده‌اند و به‌عبارت دیگر، استادان از دانش کافی در اجرای برنامه درسی معنوی برخوردارند. هم‌چنین به‌منظور بررسی وضعیت این عاملها نسبت به یکدیگر و به لحاظ تعیین اولویت و رتبه‌بندی این عاملها از نظر استادان با استفاده از آزمون فریدمن به رتبه‌بندی آنها پرداخته شد که نتایج آن در جدول ۵ ارائه شده است.

جدول ۵: نتایج آزمون فریدمن برای رتبه‌بندی عوامل حیطه دانش استادان

ردیف	عاملهای حیطه دانش	میانگین	میانگین رتبه به ترتیب اولویت	خی دو
۱	برنامه درسی معنوی برنامه‌ای است که به جهت‌یابی اصیل عاطفی انسان توجه دارد که غایت اصلی آن تربیت معنوی و رسیدن به نشانگرهای معنوی است.	۴/۷۸	۶/۴۲	*۴۲/۱۷۳ معنی‌داری: ۰/۰۰۰
۲	برنامه درسی معنوی برنامه‌ای است که به پرورش مهارت‌های اجتماعی نظیر «مهارت‌های همدلی، همکاری، ابراز وجود و...» منجر می‌شود.	۴/۷۲	۶/۰۸	
۳	برنامه درسی معنوی نوعی برنامه درسی است که همیشه خواهان رسیدن به سطوح بالاتر آگاهی و معنی‌دار کردن زندگی است.	۴/۶۷	۵/۹۰	
۴	برنامه درسی معنوی در جستجوی تعادل و وابستگی بین زندگی درونی و برونی فراگیران است و علاوه بر منطقی بار آوردن فراگیران، دست یافتن آنها را به احساس عمیق و پایدار فراهم می‌کند.	۴/۶۵	۵/۷۷	
۵	برنامه درسی معنوی برنامه‌ای است که هم با علایق و نیازهای فراگیران در ارتباط است و هم مبانی نظری دینی مثل اصول و احکام و آداب دینی را در بر می‌گیرد و بر تجربه دینی تأکید دارد.	۴/۶۳	۵/۶۶	
۶	برنامه درسی معنوی، برنامه‌ای هنرمندانه و زیبایی‌شناسانه است که به «پرورش سواد هنری، پالایش ذوق و سلیقه، و هم‌چنین خلاقیت و سازندگی» منجر می‌گردد.	۴/۵۷	۵/۴۱	
۷	برنامه درسی معنوی برنامه‌ای است که به رفتار پرهیزکارانه مانند «مسئولیت‌پذیری، صداقت، شجاعت، ایثار، عدالت اجتماعی و...» منجر می‌شود.	۴/۵۳	۵/۲۰	

ادامه جدول ۵: نتایج آزمون فریدمن برای رتبه‌بندی عوامل حیطة دانش استادان

ردیف	عاملهای حیطة دانش	میانگین	میانگین رتبه به ترتیب اولویت	خی دو
۸	برنامه درسی معنوی برنامه‌ای است که به بیان ادراکات، احساسات و عقاید منجر می‌گردد و جنبه‌های شناختی عاطفی و روانی - حرکتی آنها را با هم ترکیب می‌کند.	۴/۵۲	۵/۱۷	*۴۲/۱۷۳ معنی‌داری: ۰/۰۰۰
۹	برنامه درسی معنوی برنامه‌ای جامع و کل‌نگرانه است که به رشد تمام ابعاد دانشجویان (عقلی، احساسی، اجتماعی، جسمی، هنری و معنوی) توجه دارد.	۴/۴۳	۴/۷۶	
۱۰	برنامه درسی معنوی برنامه‌ای است که در ارتقای شادی، نشاط، آرامش درونی، عشق، سلامتی، لذت معنا و تعالی دانشجویان نقش دارد.	۴/۴۲	۲/۶۵	

* $p < 0.05$

بر اساس نتایج جدول ۵، نتیجه آزمون فریدمن (که برای بررسی معناداری رتبه‌بندی در این آزمون از آماره خی‌دو استفاده می‌شود) با آماره ۴۲/۱۷۳ در سطح ۰/۰۵ معنی‌دار است ($p < 0.05$). میانگین کل حیطة ۴/۵۹ و انحراف معیار آن نیز ۰/۳۷ است. بر اساس نتایج، گویه «برنامه درسی معنوی برنامه‌ای است که به جهت‌یابی اصیل عاطفی انسان توجه دارد که غایت اصلی آن تربیت معنوی و رسیدن به نشانگرهای معنوی است.» به‌عنوان رتبه اول و گویه «برنامه درسی معنوی برنامه‌ای است که در ارتقای شادی، نشاط، آرامش درونی، عشق، سلامتی، لذت معنا و تعالی دانشجویان نقش دارد» در رتبه آخر قرار گرفته است.

۲- نگرش مدیران و استادان دانشگاه فرهنگیان در زمینه برنامه درسی معنوی و مؤلفه‌های آن به

چه میزان است؟

در ابتدا به‌منظور اطمینان از عادی بودن داده‌ها، بررسی چولگی و کشیدگی و نیز آزمون کولموگروف - اسمیرنوف در دستور کار قرار گرفت. همان‌طور که در جدول ۶ مشاهده می‌شود، چولگی و کشیدگی در هر دو گروه مدیران و استادان در حیطة نگرش در بازه (۲، -۲) قرار دارد و می‌توان گفت که این متغیر می‌تواند عادی باشد. هم‌چنین نتایج آزمون کولموگروف - اسمیرنوف نشان داد که فرضیه صفر مبنی بر عادی بودن داده‌ها تأیید شد و توزیع در هر دو گروه عادی است ($p > 0.05$) (جدول ۶).

جدول ۶: آزمون عادی بودن داده‌ها در حیطه نگرش به تفکیک مدیران و استادان

مؤلفه	گروه	کشیدگی	چولگی	کولموگروف - اسمیرنوف		
				سطح معناداری	درجه آزادی	آماره
نگرش	مدیران	-۰/۸۲۶	-۰/۲۴۲	۰/۱۸۳	۳۰	۰/۱۳۳
	اساتید	-۰/۸۱	-۰/۶۵	۰/۱۰	۶۰	۰/۱۵۲

نگرش مدیران

در راستای بررسی وضعیت نگرش مدیران در زمینه برنامه درسی معنوی و مؤلفه‌های مرتبط با آن از آزمون t تک نمونه برای مقایسه میانگین نمره حیطه نگرش مدیران و گویه‌های آن با معیار فرضی تعیین شده برای تعیین میزان مطلوبیت در برخورداری از نگرش استفاده گردیده است. قابل ذکر است که در پژوهش، میانگین ۴ به عنوان مطلوبیت در برخورداری مدیران از نگرش تعیین شد که عدد بیشتر از آن به عنوان برخورداری اثربخش مورد نظر قرار گرفته است. نتایج این تحلیل در جدول ۷ ارائه شده است.

جدول ۷: آزمون مقایسه میانگین نمره برخورداری مدیران از مؤلفه نگرش و گویه‌های آن با معیار فرضی تعیین شده (t تک نمونه)

شاخص آماری متغیر	میانگین متغیر	انحراف استاندارد	میانگین فرضی	درجه آزادی	مقدار t	معنی داری
Q1	۴/۶۶	۰/۵۴	۴	۲۹	۶/۶۷	۰/۰۰۰
Q2	۴/۷۳	۰/۴۵	۴	۲۹	۸/۹۳	۰/۰۰۰
Q3	۴/۵۰	۰/۶۳	۴	۲۹	۴/۳۴	۰/۰۰۰
Q4	۴/۳۰	۰/۶۰	۴	۲۹	۳/۰۱	۰/۰۰۵
Q5	۴/۴۲	۰/۵۷	۴	۲۹	۴/۱۷	۰/۰۰۱
Q6	۴/۳۲	۰/۸۷	۴	۲۹	۲/۸۷	۰/۰۱۰
Q7	۴/۴۶	۰/۶۸	۴	۲۹	۳/۷۵	۰/۰۰۱
Q8	۴/۳۳	۰/۷۱	۴	۲۹	۲/۵۶	۰/۰۱۶
Q9	۴/۴۳	۰/۶۸	۴	۲۹	۳/۴۹	۰/۰۰۲
Q10	۴/۲۰	۰/۷۶	۴	۲۹	۳/۳۲	۰/۰۰۰
نگرش	۴/۴۴	۰/۴۳	۴	۲۹	۵/۵۱	۰/۰۰۰

بر اساس جدول ۷ در حیطه برخورداری مدیران از نگرش در اجرای برنامه درسی معنوی، همه سؤالات معنی‌دار است و در تمامی سؤالات مقدار t مشاهده شده از مقدار t بحرانی جدول در سطح خطای ۵ درصد و با درجه آزادی ۲۹ بزرگتر است. هم‌چنین حیطه کلی نگرش نیز دارای مقدار t بزرگتر از مقدار t بحرانی جدول در سطح خطای ۵ درصد و با درجه آزادی ۲۹ است. با آزمون انجام شده، H_0 رد شد و در نتیجه میانگین کلی جامعه از ۴ بیشتر است. بنابراین می‌توان گفت که مدیران بیشتر از معیار تعیین شده در مطلوبیت در برخورداری از نگرش به این حیطه توجه کرده‌اند و به عبارت دیگر، مدیران از نگرش کافی در اجرای برنامه درسی معنوی برخوردارند. هم‌چنین به منظور بررسی وضعیت این عاملها نسبت به یکدیگر و به لحاظ تعیین اولویت و رتبه‌بندی این عاملها از نظر مدیران با استفاده از آزمون فریدمن به رتبه‌بندی آنها پرداخته شد که نتایج آن در جدول ۸ ارائه شده است.

جدول ۸: نتایج آزمون فریدمن برای رتبه‌بندی عوامل حیطه نگرش مدیران

ردیف	عاملهای حیطه نگرش	میانگین	میانگین رتبه به ترتیب اولویت	خی دو
۱	تا چه حد می‌توان در اجرای برنامه درسی علاوه بر اهداف و محتوای پیش‌بینی شده در برنامه (برنامه درسی صریح) از موارد پیش‌بینی نشده (پنهان) و مواردی که مورد غفلت واقع شده است (برنامه درسی پوچ) نیز استفاده کرد؟	۴/۷۳	۶/۶۷	*۲۶/۱۲۲ معنی‌داری: ۰/۰۰۰
۲	تا چه حد برنامه درسی معنوی به بیان ادارکات، احساسات و عقاید دانشجویان منجر می‌شود؟	۴/۶۶	۶/۴۳	
۳	تا چه حد می‌توان در برنامه درسی معنوی علاوه بر جنبه‌های شناختی به حیطه‌های عاطفی، اجتماعی و هنر توجه کرد؟	۴/۵۰	۵/۶۵	
۴	تا چه حد برنامه‌های درسی می‌تواند به پرورش مهارت‌های اجتماعی نظیر مهارت‌های همدلی، همکاری، ابراز وجود و... منجر گردد؟	۴/۴۶	۵/۵۸	
۵	تا چه حد می‌توان برنامه درسی جامع و کل‌نگرانه را که تمام ابعاد وجودی فراگیر (ابعاد عقلی، جسمانی، احساسی، اجتماعی، هنری و معنوی) را در بر می‌گیرد در طراحی و اجرای برنامه درسی مورد توجه قرار گیرد؟	۴/۴۳	۵/۵۷	
۶	تا چه حد می‌توان در برنامه درسی به ابعاد هنری، عقلانی، شهودی و نمایشی در فرایند یادگیری توجه کرد؟	۴/۴۲	۵/۳۳	
۷	تا چه حد می‌توان در اجرای برنامه درسی میان تفکر شهودی و تفکر تحلیلی تعادل و توازن مناسب برقرار کرد؟	۴/۳۳	۵/۱۵	

ادامه جدول ۸: نتایج آزمون فریدمن برای رتبه بندی عوامل حیطة نگرش مدیران

ردیف	عاملهای حیطة نگرش	میانگین	میانگین رتبه به ترتیب اولویت	خی دو
۸	تا چه حد برنامه درسی معنوی به رفتار پرهیزکارانه «مسئولیت پذیری، صداقت، شجاعت، و عدالت اجتماعی و...» منجر می گردد؟	۴/۳۲	۵/۱۳	*۲۶/۱۲۲ معنی داری: ۰/۰۰۰
۹	تا چه حد می توان محتوای برنامه درسی و فرایند یاددهی - یادگیری را متناسب با علائق و استعدادهای فراگیران طراحی و اجرا کرد؟	۴/۳۰	۴/۹۷	
۱۰	تاکنون به چه میزان تدریس شما توانسته است تخیل و آفرینندگی را پرورش دهد؟	۴/۲۰	۴/۲۰	

* $p < 0.05$

بر اساس نتایج جدول ۸، نتیجه آزمون فریدمن (که برای بررسی معناداری رتبه بندی در این آزمون از آماره خی دو استفاده می شود) با آماره ۲۶/۱۲۲ در سطح ۰/۰۵ معنی دار است ($p < 0.05$). بر اساس نتایج، گویه «تا چه حد می توان در اجرای برنامه درسی علاوه بر اهداف و محتوای پیش بینی شده در برنامه (برنامه درسی صریح) از موارد پیش بینی نشده (پنهان) و مواردی که مورد غفلت واقع شده است (برنامه درسی پوچ) نیز استفاده کرد؟» به عنوان رتبه اول و گویه «تاکنون به چه میزان تدریس شما توانسته است تخیل و آفرینندگی را پرورش دهد؟» در رتبه آخر قرار گرفته است.

نگرش استادان

در راستای بررسی وضعیت نگرش استادان در زمینه برنامه درسی معنوی و مؤلفه های مرتبط با آن از آزمون t تک نمونه برای مقایسه میانگین نمره حیطة نگرش استادان و گویه های آن با معیار فرضی تعیین شده برای تعیین میزان مطلوبیت در برخورداری از نگرش استفاده شده است. قابل ذکر است که در پژوهش، میانگین ۴ به عنوان مطلوبیت در برخورداری مدیران از نگرش تعیین شد که عدد بیشتر از آن به عنوان برخورداری اثربخش مورد نظر قرار گرفته است. نتایج این تحلیل در جدول ۹ ارائه شده است.

جدول ۹: آزمون مقایسه میانگین نمره برخورداری استادان از مؤلفه نگرش و گویه‌های آن با معیار فرضی تعیین شده (t تک نمونه)

شاخص آماری متغیر	میانگین متغیر	انحراف استاندارد	میانگین فرضی	درجه آزادی	مقدار t	معنی‌داری
Q1	۴/۵۵	۰/۵۹	۴	۵۹	۷/۱۶	۰/۰۰۰
Q2	۴/۶۸	۰/۵۰	۴	۵۹	۱۰/۵۰	۰/۰۰۰
Q3	۴/۵۳	۰/۶۲	۴	۵۹	۶/۶۲	۰/۰۰۰
Q4	۴/۴۵	۰/۵۳	۴	۵۹	۶/۵۲	۰/۰۰۰
Q5	۴/۳۸	۰/۶۴	۴	۵۹	۴/۶۳	۰/۰۰۱
Q6	۴/۴۸	۰/۵۹	۴	۵۹	۶/۲۷	۰/۰۰۰
Q7	۴/۴۷	۰/۵۹	۴	۵۹	۶/۰۹	۰/۰۰۰
Q8	۴/۴۳	۰/۵۹	۴	۵۹	۵/۶۶	۰/۰۰۰
Q9	۴/۴۱	۰/۶۷	۴	۵۹	۴/۸۰	۰/۰۰۰
Q10	۴/۴۲	۰/۷۸	۴	۵۹	۴/۰۹	۰/۰۰۰
نگرش	۴/۴۸	۰/۴۵	۴	۵۹	۸/۱۵	۰/۰۰۰

بر اساس جدول ۹ در حیطه برخورداری استادان از نگرش در اجرای برنامه درسی معنوی، همه سؤالات معنی‌دار است و در تمامی سؤالات مقدار t مشاهده شده از مقدار t بحرانی جدول در سطح خطای ۵ درصد و با درجه آزادی ۵۹ بزرگتر است. هم‌چنین حیطه کلی نگرش نیز دارای مقدار t بزرگتر از مقدار t بحرانی جدول در سطح خطای ۵ درصد و با درجه آزادی ۵۹ است. با آزمون انجام شده، H_0 رد شد و در نتیجه میانگین کلی جامعه از ۴ بیشتر است. بنابراین می‌توان گفت که استادان بیشتر از معیار تعیین شده در مطلوبیت در برخورداری از نگرش به این حیطه توجه کرده‌اند و به عبارت دیگر، استادان از نگرش کافی در اجرای برنامه درسی معنوی برخوردارند. هم‌چنین به منظور بررسی وضعیت این عاملها نسبت به یکدیگر و به لحاظ تعیین اولویت و رتبه‌بندی این عاملها از نظر استادان با استفاده از آزمون فریدمن به رتبه‌بندی آنها پرداخته شد که نتایج آن در جدول ۱۰ ارائه شده است.

جدول ۱۰: نتایج آزمون فریدمن برای رتبه‌بندی عوامل حیثه نگرش استادان

ردیف	عوامل‌های حیثه نگرش	میانگین	میانگین رتبه به ترتیب اولویت	خی دو
۱	تا چه حد می‌توان در اجرای برنامه درسی علاوه بر اهداف و محتوای پیش‌بینی شده در برنامه (برنامه درسی صریح) از موارد پیش‌بینی نشده (پنهان) و مواردی که مورد غفلت واقع شده است (برنامه درسی پوچ) نیز استفاده کرد؟	۴/۶۸	۶/۴۳	*۲۰/۹۴۱ معنی‌داری: ۰/۰۰۰
۲	تا چه حد برنامه درسی معنوی به بیان ادراکات، احساسات و عقاید دانشجویان منجر می‌شود؟	۴/۵۵	۶/۸۳	
۳	تا چه حد می‌توان در برنامه درسی معنوی علاوه بر جنبه‌های شناختی به حیثه‌های عاطفی، اجتماعی و هنر توجه کرد؟	۴/۵۳	۵/۷۷	
۴	تا چه حد برنامه درسی معنوی به رفتار پرهیزکارانه «مسئولیت‌پذیری، صداقت، شجاعت، و عدالت اجتماعی و...» منجر می‌گردد؟	۴/۴۸	۵/۴۸	
۵	تا چه حد برنامه‌های درسی می‌تواند به پرورش مهارت‌های اجتماعی نظیر مهارت‌های همدلی، همکاری، ابراز وجود و... منجر گردد؟	۴/۴۷	۵/۴۵	
۶	تا چه حد می‌توان محتوای برنامه درسی و فرایند یاددهی - یادگیری را متناسب با علائق و استعداد‌های فراگیران طراحی و اجرا کرد؟	۴/۴۵	۵/۳۰	
۷	تا چه حد می‌توان در اجرای برنامه درسی میان تفکر شهودی و تفکر تحلیلی تعادل و توازن مناسب برقرار کرد؟	۴/۴۳	۵/۲۸	
۸	تاکنون به چه میزان تدریس شما توانسته است تخیل و آفرینندگی را پرورش دهد؟	۴/۴۲	۵/۲۶	
۹	تا چه حد می‌توان برنامه درسی جامع و کل نگرانه را که تمام ابعاد وجودی فراگیر (ابعاد عقلی، جسمانی، احساسی، اجتماعی، هنری و معنوی) را در بر می‌گیرد در طراحی و اجرای برنامه درسی مورد توجه قرار گیرد؟	۴/۴۱	۵/۲۳	
۱۰	تا چه حد می‌توان در برنامه درسی به ابعاد هنری، عقلانی، شهودی و نمایشی در فرایند یادگیری توجه کرد؟	۴/۳۸	۴/۹۸	

* $p < 0.05$

بر اساس نتایج جدول ۱۰، نتیجه آزمون فریدمن (که برای بررسی معناداری رتبه‌بندی در این آزمون از آماره خی دو استفاده می‌شود) با آماره ۲۰/۹۴۱ در سطح ۰/۰۵ معنی‌دار است ($p < 0.05$). بر اساس نتایج، گویه «تا چه حد می‌توان در اجرای برنامه درسی علاوه بر اهداف و محتوای پیش‌بینی شده در برنامه (برنامه درسی صریح) از موارد پیش‌بینی نشده (پنهان) و مواردی که مورد غفلت واقع شده است (برنامه درسی پوچ) نیز استفاده کرد؟» به عنوان رتبه اول و گویه «تا چه حد

می‌توان در برنامه درسی به ابعاد هنری، عقلانی، شهودی و نمایشی در فرایند یادگیری توجه کرد؟» در رتبه آخر قرار گرفته است.

۳- مهارت مدیران و استادان دانشگاه فرهنگیان در مورد برنامه درسی معنوی و مؤلفه‌های آن به چه میزان است؟

به منظور اطمینان از عادی بودن داده‌ها، بررسی چولگی و کشیدگی و نیز آزمون کولموگروف - اسمیرنف در دستور کار قرار گرفت. همان‌طور که در جدول ۱۱ مشاهده می‌شود، چولگی و کشیدگی در هر دو گروه مدیران و استادان در حیطه مهارت در بازه (۲، -۲) قرار دارد و می‌توان گفت که این متغیر می‌تواند عادی باشد. هم‌چنین نتایج آزمون کولموگروف - اسمیرنف نشان داد که فرضیه صفر مبنی بر عادی بودن داده‌ها تأیید شد و توزیع در هر دو گروه عادی است ($p > 0/05$) (جدول ۱۱).

جدول ۱۱: آزمون نرمال بودن داده‌ها در حیطه مهارت به تفکیک مدیران و استادان

مؤلفه	گروه	کشیدگی	چولگی	کولموگروف - اسمیرنف		
				سطح معناداری	درجه آزادی	آماره
مهارت	مدیران	-۱/۵۳	-۰/۰۲۸	۰/۰۵۲	۳۰	۰/۱۷۴
	استادان	-۰/۸۴	-۰/۴۶	۰/۰۷	۶۰	۰/۱۵۷

مهارت مدیران

در راستای بررسی وضعیت مهارت مدیران درباره برنامه درسی معنوی و مؤلفه‌های مرتبط با آن از آزمون t تک نمونه برای مقایسه میانگین نمره حیطه مهارت مدیران و گویه‌های آن با معیار فرضی تعیین شده برای تعیین میزان مطلوبیت در برخورداری از مهارت استفاده گردیده است. قابل ذکر است که در پژوهش، میانگین ۴ به عنوان مطلوبیت در برخورداری مدیران از مهارت تعیین شد که عدد بیشتر از آن به عنوان برخورداری اثربخش مورد نظر قرار گرفته است. نتایج این تحلیل در جدول ۱۲ ارائه شده است.

جدول ۱۲: آزمون مقایسه میانگین نمره برخورداری مدیران از مؤلفه مهارت و گویه‌های آن با معیار فرضی تعیین شده (t تک نمونه)

معنی داری	مقدار t	درجه آزادی	میانگین فرضی	انحراف استاندارد	میانگین متغیر	شاخص آماری متغیر
۰/۰۰۱	۳/۷۹	۲۹	۴	۰/۶۲	۴/۴۱	Q1
۰/۰۰۲	۳/۴۹	۲۹	۴	۰/۶۷	۴/۴۲	Q2
۰/۰۰۳	۳/۲۶	۲۹	۴	۰/۷۲	۴/۴۴	Q3
۰/۰۰۰	۵/۴۶	۲۹	۴	۰/۵۶	۴/۵۶	Q4
۰/۰۰۰	۵/۳۸	۲۹	۴	۰/۵۰	۴/۴۸	Q5
۰/۰۰۱	۳/۵۲	۲۹	۴	۰/۶۲	۴/۴۰	Q6
۰/۰۰۰	۵/۴۶	۲۹	۴	۰/۵۶	۴/۵۵	Q7
۰/۰۰۰	۵/۱۱	۲۹	۴	۰/۵۷	۴/۵۳	Q8
۰/۰۰۰	۴/۷۸	۲۹	۴	۰/۵۷	۴/۵۰	Q9
۰/۰۰۰	۳/۴۹	۲۹	۴	۰/۶۷	۴/۴۳	Q10
۰/۰۰۰	۶/۲۴	۲۹	۴	۰/۴۲	۴/۴۸	مهارت

بر اساس جدول ۱۲ در حیطه برخورداری مدیران از مهارت در اجرای برنامه درسی معنوی، همه سؤالات معنی دار است و در تمامی سؤالات مقدار t مشاهده شده از مقدار بحرانی جدول در سطح خطای ۵ درصد و با درجه آزادی ۲۹ بزرگتر است. هم چنین حیطه کلی مهارت نیز دارای مقدار t بزرگتر از مقدار بحرانی جدول در سطح خطای ۵ درصد و با درجه آزادی ۲۹ است. با آزمون انجام شده، H_0 رد شد و در نتیجه میانگین کلی جامعه از ۴ بیشتر است. بنابراین می توان گفت که مدیران بیشتر از معیار تعیین شده در مطلوبیت در برخورداری از مهارت به این حیطه توجه کرده اند و به عبارت دیگر، مدیران از مهارت کافی در اجرای برنامه درسی معنوی برخوردارند. هم چنین به منظور بررسی وضعیت این عاملها نسبت به یکدیگر و به لحاظ تعیین اولویت و رتبه بندی این عاملها از نظر مدیران با استفاده از آزمون فریدمن به رتبه بندی آنها پرداخته شد که نتایج آن در جدول ۱۳ ارائه شده است.

جدول ۱۳: نتایج آزمون فریدمن برای رتبه‌بندی عوامل حیظه مهارت مدیران

ردیف	عاملهای حیظه مهارت	میانگین	میانگین رتبه به ترتیب اولویت	خی دو
۱	تاکنون تا چه میزان تدریس شما توانسته است به بیان احساسات، ادراکات و عقاید منجر گردد؟	۴/۵۶	۵/۸۷	*۰/۰۰۰ معنی‌داری: ۰/۰۰۰
۲	تاکنون تا چه میزان در برنامه‌های درسی خود علاوه بر تفکر عقلانی (تحلیلی) به تفکر شهودی توجه کرده‌اید؟	۴/۵۵	۵/۸۵	
۳	تاکنون تا چه میزان در برنامه‌های خود به شعر، موسیقی و... به‌عنوان هنرهایی توجه کرده‌اید که معانی برتر را ارائه می‌کند؟	۴/۵۳	۵/۷۲	
۴	تاکنون تا چه حد تدریس شما در کلاس موجب شادی، نشاط، آرامش درونی، لذت و پرورش روح شده است؟	۴/۵۰	۵/۶۰	
۵	تاکنون تا چه حد در برنامه‌های درسی به ابعاد هنری، تا عقلانی (شهودی) و نمایشی در فرایند یادگیری توجه کرده‌اید؟	۴/۴۸	۵/۵۰	
۶	تاکنون به چه میزان در کلاس خود به تفاوت‌های فردی، فرهنگی و اجتماعی (عدالت آموزشی) توجه کرده‌اید؟	۴/۴۴	۵/۴۳	
۷	تاکنون تا چه حد در کلاس خود با رویکردی تلفیقی و جامع «کل‌نگرانه» تدریس کرده‌اید؟	۴/۴۳	۵/۳۵	
۸	تاکنون به چه میزان تدریس شما توانسته است به پرورش منش، خلاقیت و سازندگی، خبرگی، مهارت‌ها و... منجر گردد؟	۴/۴۲	۵/۲۸	
۹	تاکنون تا چه میزان تدریس شما توانسته است به بیان احساسات، ادراکات و عقاید منجر گردد؟	۴/۴۱	۵/۲۲	
۱۰	تاکنون تا چه حد تدریس شما توانسته است به پرورش مهارت‌های اجتماعی نظیر همدلی، همکاری، ابراز وجود و غیره در دانشجویان منجر گردد؟	۴/۴۰	۵/۱۸	

* $p < 0.05$

بر اساس نتایج جدول ۱۳، نتیجه آزمون فریدمن (که برای بررسی معناداری رتبه‌بندی در این آزمون از آماره خی دو استفاده می‌شود) با آماره ۶۸/۰۲ در سطح ۰/۰۵ معنی‌دار است ($p < 0.05$). بر اساس نتایج، گویه «تاکنون تا چه میزان تدریس شما توانسته است به بیان احساسات، ادراکات و عقاید منجر گردد؟» به‌عنوان رتبه اول و گویه «تاکنون تا چه حد تدریس شما توانسته است به پرورش مهارت‌های اجتماعی نظیر همدلی، همکاری، ابراز وجود و غیره در دانشجویان منجر گردد؟» در رتبه آخر قرار گرفته است.

مهارت استادان

در راستای بررسی وضعیت مهارت استادان در زمینه برنامه درسی معنوی و مؤلفه‌های مرتبط با آن از آزمون t تک نمونه برای مقایسه میانگین نمره حیطه مهارت استادان و گویه‌های آن با معیار فرضی تعیین شده برای تعیین میزان مطلوبیت در برخورداری از مهارت استفاده گردیده است. قابل ذکر است که در پژوهش، میانگین ۴ به عنوان مطلوبیت در برخورداری استادان از مهارت تعیین شد که عدد بیشتر از آن به عنوان برخورداری اثربخش مورد نظر قرار گرفته است. نتایج این تحلیل در جدول ۱۴ ارائه شده است.

جدول ۱۴: آزمون مقایسه میانگین نمره برخورداری استادان از مؤلفه مهارت و گویه‌های آن با معیار فرضی تعیین شده (t تک نمونه)

شاخص آماری متغیر	میانگین متغیر	انحراف استاندارد	میانگین فرضی	درجه آزادی	مقدار t	معنی داری
Q1	۴/۳۰	۰/۷۴	۴	۵۹	۳/۱۲	۰/۰۰۳
Q2	۴/۲۳	۰/۸۴	۴	۵۹	۳/۸۴	۰/۰۰۰
Q3	۴/۴۵	۰/۵۶	۴	۵۹	۶/۱۶	۰/۰۰۰
Q4	۴/۴۸	۰/۷۲	۴	۵۹	۴/۹۹	۰/۰۰۰
Q5	۴/۴۰	۰/۵۸	۴	۵۹	۵/۲۶	۰/۰۰۱
Q6	۴/۴۱	۰/۵۹	۴	۵۹	۵/۴۶	۰/۰۰۰
Q7	۴/۳۹	۰/۶۹	۴	۵۹	۴/۴۶	۰/۰۰۰
Q8	۴/۴۶	۰/۶۲	۴	۵۹	۵/۹۹	۰/۰۰۰
Q9	۴/۲۰	۰/۷۲	۴	۵۹	۲/۵۰	۰/۰۱۵
Q10	۴/۵۵	۰/۶۲	۴	۵۹	۶/۸۴	۰/۰۰۰
مهارت	۴/۳۹	۰/۴۸	۴	۵۹	۶/۳۰	۰/۰۰۰

بر اساس جدول ۱۴ در حیطه برخورداری استادان از مهارت در اجرای برنامه درسی معنوی، همه سؤالات معنی دار است و در تمامی سؤالات مقدار t مشاهده شده از مقدار t بحرانی جدول در سطح خطای ۵ درصد و با درجه آزادی ۵۹ بزرگتر است. هم چنین حیطه کلی مهارت نیز دارای مقدار t بزرگتر از مقدار t بحرانی جدول در سطح خطای ۵ درصد و با درجه آزادی ۵۹ است. با آزمون انجام شده، H_0 رد شد و در نتیجه میانگین کلی جامعه از ۴ بیشتر است. بنابراین می توان

گفت که استادان بیشتر از معیار تعیین شده در مطلوبیت در برخورداری از مهارت، به این حیطة توجه کرده‌اند و به عبارت دیگر، استادان از مهارت کافی در اجرای برنامه درسی معنوی برخوردارند. هم‌چنین به‌منظور بررسی وضعیت این عاملها نسبت به یکدیگر و به لحاظ تعیین اولویت و رتبه‌بندی این عاملها از نظر استادان با استفاده از آزمون فریدمن به رتبه‌بندی آنها پرداخته شد که نتایج آن در جدول ۱۵ ارائه شده است.

جدول ۱۵: نتایج آزمون فریدمن برای رتبه‌بندی عوامل حیطة مهارت استادان

ردیف	عاملهای حیطة نگرش	میانگین	میانگین رتبه به ترتیب اولویت	خی دو
۱	تاکنون تا چه حد در کلاس خود با رویکردی تلفیقی و جامع «کل‌نگرانه» تدریس کرده‌اید؟	۴/۵۵	۶/۲۰	*۲۲/۳۳۰ معنی‌داری: ۰/۰۰۰
۲	تاکنون تا چه میزان تدریس شما توانسته است به بیان احساسات، ادراکات و عقاید منجر گردد؟	۴/۴۸	۵/۹۰	
۳	تاکنون تا چه میزان در برنامه‌های خود به شعر، موسیقی و... به‌عنوان هنرهایی توجه کرده‌اید که معانی برتر را ارائه می‌کند؟	۴/۴۶	۵/۸۴	
۴	تاکنون به چه میزان در کلاس خود به تفاوت‌های فردی، فرهنگی و اجتماعی (عدالت آموزشی) توجه کرده‌اید؟	۴/۴۵	۵/۷۱	
۵	تاکنون تا چه حد تدریس شما توانسته به پرورش مهارت‌های اجتماعی نظیر همدلی، همکاری، ابراز وجود و غیره در دانشجویان منجر گردد؟	۴/۴۱	۵/۶۰	
۶	تاکنون تا چه حد در برنامه‌های درسی به ابعاد هنری، عقلانی (شهودی) و نمایشی در فرایند یادگیری توجه کرده‌اید؟	۴/۴۰	۵/۴۸	
۷	تاکنون تا چه میزان در برنامه‌های درسی خود علاوه بر تفکر عقلانی (تحلیلی) به تفکر شهودی توجه کرده‌اید؟	۴/۳۹	۵/۴۳	
۸	تاکنون تا چه حد در برنامه‌های خود علاوه بر جنبه‌های شناختی به جنبه‌های عاطفی، اجتماعی و هنری توجه کرده‌اید؟	۴/۳۰	۵/۰۶	
۹	تاکنون به چه میزان تدریس شما توانسته است به پرورش منش، خلاقیت و سازندگی، خبرگی، مهارت‌ها و... منجر گردد؟	۴/۲۳	۴/۹۴	
۱۰	تاکنون تا چه حد تدریس شما در کلاس موجب شادی، نشاط، آرامش درونی، لذت و پرورش روح شده است؟	۴/۲۰	۴/۸۴	

* $p < 0.05$

بر اساس نتایج جدول ۱۵، نتیجه آزمون فریدمن (که برای بررسی معناداری رتبه‌بندی در این آزمون از آماره خی دو استفاده می‌شود) با آماره ۲۲/۳۳۰ در سطح ۰/۰۵ معنی‌دار است ($p < 0.05$).

بر اساس نتایج، گویه «تاکنون تا چه حد در کلاس خود با رویکردی تلفیقی و جامع «کل نگرانه» تدریس کرده‌اید؟» به‌عنوان رتبه اول و گویه «تاکنون تا چه حد تدریس شما در کلاس موجب شادی، نشاط، آرامش درونی، لذت و پرورش روح شده است؟» در رتبه آخر قرار گرفته است.

۴- امکانات موجود در دانشگاه فرهنگیان برای اجرای برنامه درسی معنوی از دیدگاه مدیران و استادان به چه میزان است؟

در ابتدا به‌منظور اطمینان از نرمال بودن داده‌ها، بررسی چولگی و کشیدگی و نیز آزمون کولموگروف - اسمیرنوف در دستور کار قرار گرفت. همان‌طور که در جدول ۱۶ مشاهده می‌شود، چولگی و کشیدگی در هر دو گروه مدیران و استادان در بازه (۲، -۲) قرار دارد و می‌توان گفت که این متغیر می‌تواند نرمال باشد. هم‌چنین نتایج آزمون کولموگروف - اسمیرنوف نشان داد که فرضیه صفر مبنی بر نرمال بودن داده‌ها تأیید شد و توزیع در هر دو گروه نرمال است ($p > 0/05$) (جدول ۱۶)

جدول ۱۶: آزمون نرمال بودن داده‌ها در حیطه امکانات به تفکیک مدیران و استادان

کولموگروف - اسمیرنوف			چولگی	کشیدگی	گروه	مؤلفه
آماره	درجه آزادی	سطح معناداری				
۰/۱۳۴	۳۰	۰/۱۷۹	-۰/۰۷۴	-۰/۷۷۹	مدیران	امکانات
۰/۳۵۱	۶۰	۰/۰۵۴	۰/۸۸	-۰/۹۷	اساتید	

امکانات از دیدگاه مدیران

در راستای بررسی وضعیت امکانات از دیدگاه مدیران از آزمون t تک نمونه برای مقایسه میانگین نمره این حیطه و گویه‌های آن با معیار فرضی تعیین شده برای تعیین میزان مطلوبیت در برخورداری از امکانات استفاده شده است. قابل ذکر است که در پژوهش، میانگین ۴ به‌عنوان مطلوبیت در برخورداری از امکانات تعیین شد که عدد بیشتر از آن به‌عنوان برخورداری اثربخش مورد نظر قرار گرفته است. نتایج این تحلیل در جدول ۱۷ ارائه شده است.

جدول ۱۷: آزمون مقایسه میانگین نمره برخورداری از امکانات و گویه‌های آن با معیار فرضی تعیین شده از دیدگاه مدیران (۴ تک نمونه)

معنی‌داری	مقدار t	درجه آزادی	میانگین فرضی	انحراف استاندارد	میانگین متغیر	شاخص آماری متغیر
۰/۰۰۰	۴/۷۸	۲۹	۴	۰/۵۷	۴/۵۰	Q1
۰/۰۰۱	۳/۵۲	۲۹	۴	۰/۶۲	۴/۴۰	Q2
۰/۰۰۰	۵/۴۶	۲۹	۴	۰/۵۶	۴/۵۶	Q3
۰/۰۰۰	۳/۷۵	۲۹	۴	۰/۶۸	۴/۴۶	Q4
۰/۰۰۰	۵/۱۱	۲۹	۴	۰/۵۷	۴/۵۳	Q5
۰/۰۰۰	۳/۴۲	۲۹	۴	۰/۸۰	۴/۲۰	Q6
۰/۰۳۰	۲/۲۸	۲۹	۴	۰/۸۴	۴/۲۶	Q7
۰/۰۰۰	۵/۸۳	۲۹	۴	۰/۳۹	۴/۴۲	امکانات

بر اساس جدول ۱۷ در حیطه برخورداری از امکانات در اجرای برنامه درسی معنوی از دیدگاه مدیران، همه سؤالات معنی‌دار است و در تمامی سؤالات مقدار t مشاهده شده از مقدار t بحرانی جدول در سطح خطای ۵ درصد و با درجه آزادی ۲۹ بزرگتر است. هم‌چنین حیطه کلی امکانات نیز دارای مقدار t بزرگتر از مقدار t بحرانی جدول در سطح خطای ۵ درصد و با درجه آزادی ۲۹ است. با آزمون انجام شده، H_0 رد شد و در نتیجه میانگین کلی جامعه از ۴ بیشتر است. بنابراین می‌توان گفت از نظر مدیران، امکانات دانشگاه فرهنگیان، بیشتر از معیار تعیین شده به‌عنوان مطلوبیت بوده و به عبارت دیگر، امکانات دانشگاه فرهنگیان در اجرای برنامه درسی معنوی مناسب و کافی است.

هم‌چنین به‌منظور بررسی وضعیت این عاملها نسبت به یکدیگر و به لحاظ تعیین اولویت و رتبه‌بندی این عاملها در حیطه امکانات از نظر مدیران با استفاده از آزمون فریدمن به رتبه‌بندی آنها پرداخته شد که نتایج آن در جدول ۱۸ ارائه شده است.

جدول ۱۸: نتایج آزمون فریدمن برای رتبه‌بندی عوامل حیطه امکانات دانشگاه فرهنگیان از نظر مدیران

ردیف	عاملهای حیطه امکانات	میانگین	میانگین رتبه به ترتیب اولویت	خی دو
۱	تا چه میزان فضای آموزشی «پرديس و کلاس درس» متناسب با روحیه دانشجویان طراحی شده است؟	۴/۵۶	۴/۳۸	*۱۳/۷۹ معنی‌داری: ۰/۰۰۰
۲	تا چه میزان برنامه‌ها و فعالیتهای فوق برنامه نظیر دید و بازدیدها، اردوها، برگزاری مسابقات، برگزاری مراسمات «جشن‌ها و شهادت» در پردیس برگزار می‌شود؟	۴/۵۳	۴/۳۲	
۳	تا چه میزان کتابهایی با موضوع معنویت، اخلاق و... در کتابخانه پردیس شما وجود دارد؟	۴/۵۰	۴/۲۲	
۴	تا چه میزان پردیس دارای نمازخانه‌ای با فضای مناسب و با روح است؟	۴/۴۶	۴/۱۲	
۵	تا چه میزان دانشجویان به سایتهایی دسترسی دارند که به آموزش و پرورش و اطلاع‌رسانی امور معنوی می‌پردازد؟	۴/۴۰	۳/۹۲	
۶	تا چه میزان در پردیس شما مشاوره یا کارگاه‌های روحی و معنوی برگزار می‌شود؟	۴/۲۶	۳/۵۸	
۷	تا چه میزان در پردیس شما ورزشهای هوازی و مدیتیشن یا تمرکز فکری - بدنی پیش بینی شده است؟	۴/۲۰	۳/۴۷	

* $p < 0.05$

بر اساس نتایج جدول ۱۸، نتیجه آزمون فریدمن (که برای بررسی معناداری رتبه‌بندی در این آزمون از آماره خی دو استفاده می‌شود) با آماره ۱۳/۷۹ در سطح ۰/۰۵ معنی‌دار است ($p < 0.05$). بر اساس نتایج، گویه «تا چه میزان فضای آموزشی «پرديس و کلاس درس» متناسب با روحیه دانشجویان طراحی شده است؟» به‌عنوان رتبه اول و گویه «تا چه میزان در پردیس شما ورزشهای هوازی و مدیتیشن یا تمرکز فکری - بدنی پیش‌بینی شده است؟» در رتبه آخر قرار گرفته است.

امکانات از دیدگاه استادان

در راستای بررسی وضعیت امکانات از آزمون t تک نمونه برای مقایسه میانگین نمره حیطه امکانات دانشگاه فرهنگیان با معیار فرضی تعیین‌شده برای تعیین میزان مطلوبیت در برخورداری از امکانات از دیدگاه استادان استفاده گردیده است. قابل ذکر است که در پژوهش، میانگین ۴ به‌عنوان مطلوبیت در برخورداری از امکانات تعیین شده که عدد بیشتر از آن به‌عنوان برخورداری اثربخش مورد نظر قرار گرفته است. نتایج این تحلیل در جدول ۱۹ ارائه شده است.

جدول ۱۹: آزمون مقایسه میانگین نمره برخورداری از امکانات و گویه‌های آن با معیار فرضی تعیین شده از دیدگاه استادان (t تک نمونه)

شاخص آماری متغیر	میانگین متغیر	انحراف استاندارد	میانگین فرضی	درجه آزادی	مقدار t	معنی داری
Q1	۲/۷۱	۱/۳۲	۴	۵۹	-۷/۴۰	۰/۰۰۰
Q2	۲/۴۵	۱/۳۸	۴	۵۹	-۸/۶۸	۰/۰۰۰
Q3	۲/۶۸	۱/۳۷	۴	۵۹	-۷/۴۳	۰/۰۰۰
Q4	۲/۵۵	۱/۳۳	۴	۵۹	-۸/۳۳	۰/۰۰۰
Q5	۲/۵۶	۱/۲۲	۴	۵۹	-۹/۱۵	۰/۰۰۰
Q6	۲/۹۰	۱/۱۴	۴	۵۹	-۷/۴۳	۰/۰۰۰
Q7	۲/۷۳	۱/۲۴	۴	۵۹	-۷/۹۵	۰/۰۰۰
امکانات	۲/۶۵	۱/۱۹	۴	۵۹	-۸/۷۴	۰/۰۰۰

بر اساس جدول ۱۹ در حیطه برخورداری دانشگاه فرهنگیان از امکانات در اجرای برنامه درسی معنوی از دیدگاه استادان، همه سؤالات معنی دار است و در تمامی سؤالات مقدار t مشاهده شده از مقدار بحرانی جدول در سطح خطای ۵ درصد و با درجه آزادی ۵۹ کوچکتر است. هم چنین حیطه کلی امکانات نیز دارای مقدار t کوچکتر از مقدار بحرانی جدول در سطح خطای ۵ درصد و با درجه آزادی ۵۹ است. با آزمون انجام شده، H_0 رد شد و در نتیجه میانگین کلی جامعه از ۴ کمتر است. بنابراین می‌توان گفت از نظر استادان، امکانات دانشگاه فرهنگیان، کمتر از معیار تعیین شده به عنوان مطلوبیت بوده است و به عبارت دیگر از دیدگاه استادان، امکانات دانشگاه فرهنگیان در اجرای برنامه درسی معنوی مناسب و کافی نیست. هم چنین به منظور بررسی وضعیت این عاملها نسبت به یکدیگر و به لحاظ تعیین اولویت و رتبه‌بندی این عاملها در حیطه امکانات از نظر استادان با استفاده از آزمون فریدمن به رتبه‌بندی آنها پرداخته شد که نتایج آن در جدول ۲۰ ارائه شده است.

جدول ۲۰: نتایج آزمون فریدمن برای رتبه بندی عوامل حیطة امکانات دانشگاه فرهنگیان از نظر استادان

ردیف	عاملهای حیطة امکانات	میانگین	میانگین رتبه به ترتیب اولویت	خی دو
۱	تا چه میزان در پردیس شما ورزشهای هوازی و مدیتیشن یا تمرکز فکری - بدنی پیش‌بینی شده است؟	۲/۹۰	۴/۷۳	*۲۵/۱۴۶ معنی‌داری: ۰/۰۰۰
۲	تا چه میزان در پردیس شما مشاوره یا کارگاه‌های روحی و معنوی برگزار می‌شود؟	۲/۷۳	۴/۲۲	
۳	تا چه میزان کتابهایی با موضوع معنویت، اخلاق و... در کتابخانه پردیس شما وجود دارد؟	۲/۷۱	۴/۱۸	
۴	تا چه میزان فضای آموزشی «پردیس و کلاس درس» متناسب با روحیه دانشجویان طراحی شده است؟	۲/۶۸	۴/۰۵	
۵	تا چه میزان برنامه‌ها و فعالیتهای فوق برنامه نظیر دید و بازدیدها، اردوها، برگزاری مسابقات، برگزاری مراسمات «جشن‌ها و شهادت» در پردیس برگزار می‌گردد؟	۲/۵۶	۳/۷۳	
۶	تا چه میزان پردیس دارای نمازخانه‌ای با فضای مناسب و با روح است؟	۲/۵۵	۳/۷۱	
۷	تا چه میزان دانشجویان به سایتهایی دسترسی دارند که به آموزش و پرورش و اطلاع‌رسانی امور معنوی می‌پردازد؟	۲/۴۵	۳/۳۸	

* $p < 0.05$

بر اساس نتایج جدول ۲۰، نتیجه آزمون فریدمن (که برای بررسی معناداری رتبه‌بندی در این آزمون از آماره خی دو استفاده می‌شود) با آماره ۲۵/۱۴۶ در سطح ۰/۰۵ معنی دار است ($p < 0.05$). بر اساس نتایج، گویه «تا چه میزان در پردیس شما ورزشهای هوازی و مدیتیشن یا تمرکز فکری - بدنی پیش‌بینی شده است؟» به‌عنوان رتبه اول و گویه «تا چه میزان دانشجویان به سایتهایی دسترسی دارند که به آموزش و پرورش و اطلاع‌رسانی امور معنوی می‌پردازد؟» در رتبه آخر قرار گرفته است.

بحث و نتیجه‌گیری

برای بررسی قابلیت اجرایی برنامه درسی معنوی در دانشگاه فرهنگیان به داده‌هایی استناد شد که به دو گروه مدیران (تصمیم‌گیرندگان نظام درسی در دانشگاه فرهنگیان) و استادان (عاملان احتمالی برنامه درسی معنوی) مربوط است. در واقع تصویری که این دو گروه از وضع

موجود ارائه کردند، مبنای تحلیل و پاسخگویی به هدف اصلی پژوهش بود؛ لذا بر این اساس شرایط سخت افزاری و نرم افزاری دانشگاه فرهنگیان برای اقدام به برنامه درسی معنوی مورد پرسش قرار گرفت. شرایط نرم افزاری به سه متغیر (دانش، نگرش و مهارت) مربوط است. بررسی امکانات موجود هم در بعد سخت افزاری بررسی می شود. هم چنانکه از یافته ها مشخص است در هر دو گروه مدیران و استادان سطح دانش، نگرش و مهارت از بیشترین میانگین برخوردارند. هم چنین مدیران امکانات دانشگاه فرهنگیان را برای اجرای برنامه درسی معنوی در حد مطلوبی می دانستند؛ اما استادان، امکانات دانشگاه را برای اجرای برنامه ریزی درسی مدرسه محور در حد مطلوبی نمی دانستند.

درباره سؤال اول پژوهش، نتایج پژوهش حاکی است که مدیران و استادان برای اجرای برنامه درسی معنوی از آگاهی و دانش کافی برخوردار هستند؛ اما نیاز هست که بستری فراهم شود تا مدیران و استادان سطح دانش و آگاهی خویش را بالا ببرند. نتایج این یافته با پژوهشهای حسینی و همکاران (۱۳۹۳)، ایزدی و همکاران (۱۳۹۰)، همخوان است. آنها در پژوهشهای خود به این نتیجه دست یافتند که دبیران و استادان آموزش و پرورش از آگاهی و دانش کافی برای اجرای برنامه درسی برخوردارند؛ با این اوصاف در تبیین این یافته می توان گفت آگاهی و دانش، متغیری اصلی در فرایند برنامه درسی معنوی است که در این راستا باید دست اندرکاران دانشگاه فرهنگیان آگاهی بیشتری در مورد جزئیات برنامه درسی معنوی در اختیار افراد ذی نفع قرار دهند. مدیران و استادان زیربنای دانشی مناسبی در زمینه برنامه درسی معنوی دارند؛ یعنی مدیران و استادان آگاهی و شناخت اولیه را نسبت به موضوع دارند؛ هر چند این اطلاعات اولین گام در فراهم کردن برنامه عملیاتی و اجرایی برنامه درسی معنوی به شمار می آید. البته نباید به این سطح بسنده کرد؛ زیرا با توجه به تازگی و نو بودن برنامه درسی معنوی، باید مدیران و استادان آموزشهای مستمر فراوانی در این زمینه به دست آورند؛ لذا با توجه به نتیجه پژوهش در این راستا پیشنهاد می شود از آنجا که به روزآوری آگاهی و دانش برای اجرای برنامه درسی معنوی باید مد نظر قرار گیرد، باید مدیران و استادان پیوسته به تقویت و ارتقای سطح دانش خود در زمینه معنویت و برنامه درسی معنوی همت گمارند. هم چنین در دوره کارشناسی رشته علوم تربیتی درسی تحت عنوان "برنامه درسی معنوی" گنجانده شود تا آگاهی مدیران و استادان از برنامه درسی معنوی غنای بیشتری پیدا کند.

در زمینه سؤال دوم پژوهش، یافته ها نشان می دهد که نگرش "مدیران و استادان" برای اجرای

برنامه درسی معنوی مثبت است. نتایج این یافته با پژوهشهای حسینی و همکاران (۱۳۸۹)، ایزدی و همکاران (۱۳۹۰)، حسینی و همکاران (۱۳۹۳) همخوان است. آنها در پژوهشهای خود به این نتیجه دست یافتند که دبیران و استادان آموزش و پرورش نسبت به اجرای برنامه درسی معنوی از نگرش مثبت برخوردارند. در تبیین این یافته می‌توان گفت هر چند در این پژوهش نگرش مدیران و استادان در حد متوسطی است، معیار مطلوبیت در برنامه درسی معنوی، استمرار آن است. بنابراین با توجه به چالش انگیز بودن حوزه مطالعات برنامه درسی - که چالش معنویت یکی از عمده‌ترین آنهاست - مثبت نگهداشتن نگرش مدیران و استادان به این برنامه امری اساسی است (حسینی و همکاران، ۱۳۹۳). تغییر نگرش مدیران و استادان درباره برنامه درسی معنوی توسط دانشگاه فرهنگیان مسئله‌ای جدی است که باید به آن توجه شود و در صورت تمایل به اجرای برنامه درسی معنوی باید اصلاح نگرش صورت گیرد. هم‌چنین در زمینه تغییر نگرش مدیران و استادان باید به دو اصل اقتناع و صداقت توجه بیشتری مبذول شود. قانع کردن مدیران و استادان در زمینه برنامه جاری و برنامه آینده و نیز رعایت اصل صداقت در روشن کردن وضعیت کنونی گامهای مؤثری است که باید اقداماتی در آن زمینه انجام شود.

در زمینه سؤال سوم پژوهش، می‌توان از مهارت کافی مدیران و استادان به‌عنوان یکی از ظرفیتهای مهم در زمینه برنامه درسی معنوی یاد کرد که اصل حرکت به سمت برنامه درسی معنوی را تضمین می‌کند. نتایج این یافته با پژوهش ایزدی و همکاران (۱۳۹۰) ناهمخوان است و با پژوهش حسینی و همکاران (۱۳۹۳) همخوان است؛ چرا که در یافته‌های پژوهش حسینی و همکاران (۱۳۹۳) و این پژوهش مهارت در حد متوسط به بالا ارزیابی شد؛ اما در پژوهش ایزدی و همکاران (۱۳۹۰) مهارت گروه‌های مخاطب برای اجرای برنامه درسی معنوی ناکافی است. در تبیین این یافته می‌توان گفت یکی از الزامات اجرای برنامه درسی معنوی، توان مهارتی کافی و درخور است. ضعف در این زمینه، نکته مهم و بحث انگیز به‌شمار می‌آید که نباید بسادگی از آن گذشت و باید زمینه مهارت بیشتر مدیران و استادان را برای اجرای برنامه درسی معنوی فراهم آورد. حال با توجه به نتایج پژوهش به‌منظور هر چه مطلوب بودن اجرای برنامه درسی معنوی در دانشگاه فرهنگیان پیشنهاد می‌شود تدارک زمینه‌های مناسب برای ارتقای سطح علمی مدیران و استادان به شیوه‌های مختلف مانند برگزاری دوره‌ها و کارگاه‌های آموزشی و تشکیل گردهماییها و نیز تشکیل کمیته‌ها و انجمن‌های علمی فعال در سطح گروه‌ها و ایجاد انگیزه در آنها نسبت به

ارتقای سطح مهارت و تجربه در زمینه برنامه درسی معنوی فراهم گردد.

درباره سؤال چهارم در مورد متغیر امکانات، هم‌چنانکه از نتایج یافته‌ها بر می‌آید، باید اذعان کرد که دانشگاه فرهنگیان برای اجرای برنامه درسی معنوی، امکانات مناسبی ندارد. نتایج این یافته با پژوهش ایزدی و همکاران (۱۳۹۰) همخوان است و با پژوهش حسینی و همکاران (۱۳۹۳) ناهمخوان است؛ چرا که در یافته‌های پژوهش حسینی و همکاران امکانات در حد متوسط به بالا ارزیابی شد؛ اما در پژوهش ایزدی و همکاران (۱۳۹۰) و این پژوهش امکانات دانشگاه فرهنگیان کشور در حد مطلوب نیست و از آنجا که وجود امکانات گوناگون و مناسب برای اجرای برنامه درسی مدرسه معنوی از ضروریات است، باید بازسازی امکانات دانشگاه فرهنگیان مورد توجه قرار بگیرد؛ چرا که برای اجرایی شدن این برنامه ضرورت توجه به امکانات از الزامات اولیه است. به هر حال در صورت تمایل به اجرای برنامه درسی معنوی در دانشگاه فرهنگیان امکانات و منابع، جوابگوی وضعیت کنونی نیست و در این راه مسئولان دانشگاه فرهنگیان کشور باید توجه ویژه‌ای به این امر مبذول دارند. به هر حال کمبود منابع و امکانات آموزشی به‌عنوان چالشی برای برنامه درسی معنوی قلمداد می‌شود. در تبیین این یافته می‌توان گفت که از لحاظ امکانات، شرایط لازم برای اجرای برنامه‌ریزی درسی معنوی در سامانه آموزش و پرورش فعلی و دانشگاه فرهنگیان وجود ندارد و از این لحاظ دانشگاه فرهنگیان، ضعفهایی دارد که برای اجرای برنامه درسی معنوی باید در آن بازنگریهایی انجام بگیرد؛ از جمله اینکه بازسازی امکانات دانشگاه فرهنگیان باید مورد توجه جدی مسئولان نظام و متولیان دانشگاه قرار بگیرد. با توجه به نتایج پژوهش در این متغیر، پیشنهاد می‌شود امکانات گوناگون و مناسبی همچون کادر تخصصی خبره، لوحهای فشرده آموزشی با موضوع معنویت، کتابهایی با موضوع برنامه درسی معنوی و نشریه‌های مرتبط با رویکرد معنوی در برنامه درسی تدارک دیده شود. هم‌چنین ایجاد و راه اندازی مراکز برنامه درسی معنوی در دانشگاه فرهنگیان از جمله اقداماتی است که پیشنهاد می‌شود مورد توجه متولیان دانشگاه فرهنگیان قرار گیرد.

منابع

ادیب‌منش، مرزبان؛ علی‌عسکری، مجید؛ موسی‌پور، نعمت‌الله (۱۳۹۰). امکان‌سنجی اجرای برنامه‌ریزی درسی مدرسه محور در دبیرستان‌های شهر کرمانشاه. فصلنامه پژوهش‌های برنامه درسی شیراز. س ۱. ش ۲: ۸۱ -

- امینی، محمد؛ ماشاللهی نژاد، زهرا (۱۳۹۲). تأملی بر جایگاه و چگونگی توجه به پرورش معنویت در دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی. *دو فصلنامه تربیت اسلامی*. س ۸، ش ۱۶: ۲۹ - ۷.
- ایزدی، صمد؛ حسینی، فاطمه؛ قادری، مصطفی (۱۳۹۰). *برنامه درسی معنوی (گفتمان جدید) به‌عنوان یکی از حلقه‌های بنیادین تحولات برنامه درسی در قرن ۲۱*. همایش تغییر در نظام آموزشی. دانشگاه فردوسی مشهد.
- باقری، خسرو (۱۳۸۰). *نگاهی دوباره به تربیت اسلامی*. تهران: انتشارات مدرسه.
- حسینی، فاطمه؛ ایزدی، صمد؛ قادری، مصطفی (۱۳۹۳). امکان سنجی اجرای برنامه درسی با رویکرد معنوی در دوره متوسطه. *فصلنامه پژوهش در برنامه‌ریزی درسی*. س ۱۱، ش ۱۴: ۵۰ - ۳۴.
- حسینی، فاطمه؛ ایزدی، صمد؛ قادری، مصطفی (۱۳۸۹). *امکان سنجی اجرای برنامه‌درسی پست مدرن در جهان اسلام*. همایش تغییر بنیادین در نظام آموزش و پرورش. دانشگاه فردوسی مشهد.
- قاسم‌پوردهاقانی، قاسم؛ نصر اصفهانی، احمدرضا (۱۳۹۱). *رویکرد معنوی و برنامه‌درسی*. *فصلنامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*. س ۱۹، ش ۱۳: ۹۲ - ۷۱.
- صفایی مقدم، مسعود (۱۳۹۰). *مطالعه تحلیلی نهضت معنویت‌گرایی و ارائه رویکردی برای آموزش عالی معنویت‌گرا*. *فصلنامه راهبرد فرهنگ*. س ۳، ش ۱۲: ۱۱۱ - ۸۷.
- مرادی، مسعود؛ سیدکلان، میرمحمد؛ عیاری، لیلا (۱۳۹۳). *طراحی الگوی برنامه درسی معنوی در راستای تربیت زمینه‌ساز؛ راهبردها و راهکارهای اجرایی*. *فصلنامه علمی - ترویجی پژوهش‌های مهدوی*. س ۳، ش ۹: ۱۳۸ - ۱۱۸.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۳). *مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی*. جهان بینی توحیدی. تهران: صدرا.
- یارمحمدیان، محمدحسین؛ فروغی ابری، احمد علی؛ میرشاه جعفری، ابراهیم؛ اوجی‌نژاد، احمدرضا (۱۳۹۱). بررسی تطبیقی رویکردهای برنامه درسی معنوی با توجه به مؤلفه‌های برنامه درسی معنوی در چند کشور جهان. *فصلنامه علمی - پژوهشی رهیافتی نو در مدیریت آموزشی*. س ۳، ش ۱: ۹۹ - ۸۳.
- نجفی، حسن؛ وفایی، رضا؛ ملکی، حسن (۱۳۹۴). تبیین ابعاد و مؤلفه‌های رشد معنوی انسان و تحلیل محتوای آن در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش ایران. *فصلنامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*. س ۱، ش ۴: ۱۵۰ - ۱۲۵.
- اساسنامه دانشگاه فرهنگیان وابسته به وزارت آموزش و پرورش.

- Brona, M., & Fiona, T. (2007). **Spirituality as a universal concept: Student experience of learning about spirituality through the medium of art**. *NurseEducation in Practice*, Vol 1, No 7: 275-284.
- Buchanan, M. (2013). Attending to the spiritual dimension to enhance curriculum change. *Journal of Beliefs and Values: Studies in Religion & Education* Vol 6, No 31, : 191-201.
- Cecero, J. J., Prout, T. A. (2011). Measuring faculty spirituality and its relationship to teaching

- style. **Journal of Religion & Education**. Vol 7. No 38:69-86.
- King, U. (2010). Earthing spiritual literacy: How to link spiritual development and education to a new Earth consciousness?. **Journal of Beliefs & Values: Studies in Religion & Education**, Vol 6 .No 31 : 254-260.
- Miller, j.p & et al (2005). **Holistic learning and spirituality in education**: breaking new ground state university of new York press, Alban.
- Sahu, T. K., & Pradhan, S. R. (2008). **A Conceptual analysis of spiritual intelligence and its relevance**. Retrieved from <http://shiram.college.academia.edu/Tapansahu/papers>
- Sheldrake, P. (2007). **A Brief History of Spirituality**. Oxford, Malden and Calton: Blackwell.
- Tisdell, E. J. (2003). **Exploring spirituality and culture in adult and higher education**. San Francisco: Jossey – Bass.

